

УДК 477:930.1(058.244):159.95

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Prysiazhniuk>

Yurii Prysiazhniuk

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Bibliographic description of the article: Prysiazhniuk, Yu. (2025) Transformation of the ukrainian peasantry under the conditions of stalinism: modernization or adaptation? *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 33–38. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Prysiazhniuk>

TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN PEASANTRY UNDER THE CONDITIONS OF STALINISM: MODERNIZATION OR ADAPTATION?

Abstract. The *aim* of the article is to explore the complex processes of the destruction of traditional Ukrainian peasantry by the Stalinist (more broadly, Bolshevik) regime during the period of «socialism building», while also focusing on the mental aspects that enable an integrated understanding of these historical phenomena and their modifications.

The scientific novelty of the research lies in its innovative approach to studying the modern transformation of traditional Ukrainian peasantry, providing an exclusive analysis. The author substantiates, deepens, and in some cases, discusses and challenges the claims, hypotheses, and assumptions identified in contemporary historiography. In general, considering the nature of modernization processes, the destruction of the peasantry by the totalitarian regime turned out to be «quite effective» in the demographic, social, and economic spheres. However, on a mental level, history proved «wiser», preserving a part of the traditional peasant world.

Methodological Framework. The study is based on an interdisciplinary approach, as commonly used in the humanities. Specifically, it involves a comprehensive (within the framework of synthesizing several disciplines) investigation of complex social phenomena represented by the terms «culture», «mentality», «society» and others. Also relevant are the methods of the Receptive Aesthetics concept (reception theory), which emphasizes the active role of engaged readers (primarily professional historians) in interpreting the propositions and generalizations of the proposed narratives.

Conclusions. The results of prolonged discussions surrounding the transformation of the traditional peasant world under the influence of modernization processes fall into two broad perspectives: first, «the demise of the village is a fact», and second, «peasantry is still with us today». The need for further discussions and scientific inquiries, as well as the emergence of new knowledge, is evident. The creation of new syntheses lies in the improvement of interdisciplinary approaches, integrating the potential of both the humanities and natural sciences, as well as developing new thematic directions. Today, most Ukrainian historians maintain that the sociocultural approach remains effective for further research into the history of the peasantry. However, it should not be regarded as an immutable canon, which is confirmed by some recent developments, particularly in the field of global historiography.

Keywords: modernization, peasantry, depopulation, dekulakization, collectivization, mentality, Bolshevik regime.

Юрій Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Присяжнюк Ю. Трансформація українського селянства в умовах сталінщини: модернізація чи адаптація? *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 33–38. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Prysiazhniuk>

ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ СТАЛІНЩИНИ: МОДЕРНІЗАЦІЯ ЧИ АДАПТАЦІЯ?

Анотація. *Метою статті є дослідити складні процеси нищення традиційного українського селянства сталінським (ширше – більшовицьким) режимом у період «будівництва соціалізму», звернувши принагідно увагу на ментальні аспекти, які й уможливають інтегроване розуміння цих історичних явищ та їхніх модифікацій.*

Наукова новизна результатів дослідження полягає в інноваційному підході до студіювання модерної трансформації українського традиційного селянства, його ексклюзивному аналізі. Автор обґрунтовує, поглиблює, а дець дискутує та підважує помічені в сучасній історіографії твердження, гіпотези, домисли. Загалом, з огляду на природу процесів модернізації, нищення тоталітарним режимом селянства виявилось «досить результативним» у сфері демографічній, соціальній, господарській, проте на ментальному рівні історія була «мудрішою» й зберегла частину традиційного селянського світу.

Методологічною основою розвідки є міждисциплінарний підхід, як його прийнято використовувати в гуманітарних науках. Конкретно мова йде про комплексне (в рамках синтезу кількох дисциплін) дослідження складних суспільних явищ, що їх представлено термінами «культура», «ментальність», «соціум» та ін. Також придатними є методи концепції *Receptive Aesthetics* (теорії реценції), що ґрунтована на активній ролі зацікавлених читачів (насамперед професійних істориків) в інтерпретації положень та узагальнень пропонованих наративів.

Висновки. Результати тривалих дискусій навколо питання трансформації традиційного селянського світу під впливом процесів модернізації перебувають у площині думок між, по-перше, «загибель села є фактом», по-друге, «на сьогодні селянство це з нами». Потреба подальших дискусій наукових пошуків, постановки нових знань є очевидними. Творення нових синтезів лежить у площині вдосконалення переваг міждисциплінарного підходу, втягування в орбіту аналізу потенціалу як гуманітарних, так і природничих наук, також – розробка нових тематичних напрямів. Сьогодні більшість українських істориків дотримується думки, що для подальших досліджень минулого селянства дієвим лишається соціокультурний підхід. Однак його не варто сприймати як якийсь непохитний канон, що вже підтверджується деякими новітніми розробками, зокрема в царині глобальної історіографії.

Ключові слова: модернізація, селянство, розселення, розкуркулення, колективізація, ментальність, більшовицький режим.

Постановка проблеми

Українські селяни першої третини ХХ ст. лишалися «традиційними». Попри відчутні модернізаційні зміни в суспільстві, їхня поведінка була, так би мовити, «циклічною». Про що йдеться? Вочевидь, ще з часів неоліту люди «від землі» пов'язували своє існування з «програмою фізичного виживання». Одна з базових характеристик традиційного «алгоритму життя» – незначний відсоток індивідуального у свідомості людини. Як правило, думки та зусилля прийнято було фокусувати на узвичаєних практиках. Натомість, більша частка колективного (під)свідомого лишалася максимально пов'язаною з біологічною природою. Тож, для продуктивного аналізу цих явищ важливою є «сміслова інтерпретація загального ментального змісту» джерел (текстів), «ресурсів» людської притомності, «інформаційних структур, що відбивали знання та досвід», картини світу, які знайшли своє відображення в людській психіці¹. З погляду сучасної історіографії, заглиблення в значеннєві співвідношення з різними сторонами традиційної (селянської) культури видається особливо перспективним². Це цілком стосується українського селянства на етапі його «розселення» сталінським режимом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Суспільні процеси, що відбувалися в українському селі 1930-х рр., дотепер лишуються недостатньо дослідженими. Якщо на узбіччя нашої зацікавленості вивести праці з політичної історії, то історіографія напевно виглядає мізерною, і цілий спектр пізнавальних вузлів «потребує додаткового з'ясування»³. Цю обставину можна трактувати як своєрідну несправедливість, адже мова йде про більшість українського загалу тоталітарної доби – у багатьох значеннях переломного моменту його «споконвічної» історії. І це не випадково, позаяк, словами письменниці О. Забужко, «поневолювачі України добре подбали про те, щоб вона лишалась невідомою...»⁴.

В останні десятиліття над різними аспектами цієї проблематики успішно працювали історики, які представляють науковців Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Тематика їхніх наукових праць – монографій, брошур, статей, тез – присвя-

1 Темченко А. Традиційні замовляння : семантичні трансформації та обрядові парадигми Черкаси : ІнтролігаТОР, 2014. С. 15.

2 Там само.

3 Бондар В., Присяжнюк Ю. Сучасна історіографія пореформеного селянства. *Український історичний журнал* 2011. №2. С. 201.

4 Забужко О. «Я знову влізаю в танк...». Вибр. тексти 2012–2016 : статті, есе, інтерв'ю, спогади. Київ : Вид. Дім «Комора», 2016. С. 211.

чена періоду другої половини XIX – початку XX ст., причому з явним зміщенням фокусу пізнавальної зацікавленості на початок, першу чверть та, зрештою, першу третину XX ст. У доробку А. Морозова, Ю. Присяжнюка, С. Корновенка, І. Фаренія, В. Масненко, В. Лазуренка, Н. Земзюліної, В. Гоцуляка, А. Темченка, К. Івангородського, Г. Георгізова, О. Перехреста, І. Десятникова, О. Десятникова, С. Шамари, О. Силки, І. Демуз, А. Касяна, О. Литвиненка, Р. Орищенко, Я. Ц. Гоцловські предметно висвітлені різні проблеми соціальної, ментальної, економічної, громадсько-політичної історії, а також методології, історіографії, етнології, просопografії, статистики, демографії. На сьогодні ці праці мають різну наукову цінність, між тим, репрезентують широку палітру знань у царині історичного селянознавства. Принагідно віддамо належне доробку таких знаних дослідників селянства цього періоду, як Ф. Турченко, О. Реєнт, В. Марочко, А. Киридон, О. Михайлюк, Г. Виноградов, В. Шевченко, О. Приймак, Н. Ковальова, Т. Литвинова, І. Верховцева, Я. Бойко, О. Нікілев, В. Бондар, О. Приймак, О. Ковальова та ін.

Особливо цінними для підготовки цієї статті є міркування А. Темченка, який запропонував глибокий аналіз сенсів традиційної культури, що цілком відповідає сутності та характеристикі традиційного (селянського) суспільства. Водночас, розвідка є своєрідним продовженням системного аналізу селянського світу, який автор розпочав у одній зі своїх попередніх публікацій⁵.

Мета статті

Метою статті є дослідити складні процеси нищення традиційного українського селянства сталінським (ширше – більшовицьким) режимом у період «будівництва соціалізму», звернувши принагідно увагу на ментальні аспекти, які й уможливають комплексне розуміння цих історичних явищ та їхніх модифікацій. Це спроба заповнити прогалини, якими дотепер рясніє (соціо)ментальна історія селянства, запропонувати гнучкішу «інтерпретаційну модель пояснення (контр)прогресистських концепцій»⁶.

Проблема «вимирання» селянства, як головного репрезентанта традиційного суспільства в умовах модернізації, давно поставлена історичною наукою. Більшість дослідників дають однозначно ствердну відповідь на це питання⁷. У своїй аргументації вони найчастіше роблять акцент на його «непотрібності», «зайвості», «знищенні», при цьому (як це пропонує дніпровський історик О. Михайлюк) апелюють до такого беззаперечного доказу як «емпіричний факт»⁸. Здавалося б, усе однозначно й місця для наукових дискусій тут більше немає. Проте, французький учений Д. Бовуа все ж лишає певну територію для пошуку компромісів. Він завбачливо радить, аби так звана «модернізація» доконечно «не йшла в парі з розселенням», нагадує, що в Україні урбанізація, що «витісняла селянство і селянський побут», відбувалася «повільніше, ніж на Заході»⁹. І справа, як ми розуміємо, не лише в темпах міськiзації. Д. Бовуа підмітив те, чого не змогли побачити багато «вітчизняних» (советських і українських) служителів Клію, не кажучи вже про закордонних. А саме, що в селянський світ швидко проникала «національна свідомість»¹⁰. Ба більше, ще з другої половини XIX ст. власне українські «селяни прагнули особистої (індивідуальної. – Ю. П.) власності на землю (душовий наділ)»¹¹. Французький дослідник вважає, що «ані комунізм, ані російська община не узгоджувалися з національною (етнічною. – Ю. П.) українською традицією»¹². Додамо, що ця суперечність стосувалася не лише офіційної ідеології та політики – ментальне неприйняття більшовизму відбувалося до певної міри приглушенням акомпанементом по всій

5 Присяжнюк Ю. Феноменологія українського селянства в умовах советської модернізації: проблема ексекютивних кіл. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 91–97.

6 Портнова Т. Юрій Присяжнюк. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с. Олександр Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. *Україна Модерна*. Чис. 6. Безмежне село. Київ: Критика, 2010. С. 288. 7 «Незручний клас» у модернізаційних проєктах: форум. *Україна Модерна*. Чис. 6. Безмежне село. Київ: Критика, 2010. С. 9.

8 Там само. С. 36.

9 Там само. С. 28–29.

10 Там само. С. 29.

11 Там само.

12 Там само.

советській історії, починаючи з завершення революційних подій на початку 1920-х рр. Власне тому, попри впровадження небаченої за своїм радикалізмом і жорстокістю соціальної інженерії, у 1930-х рр. «селянський світ уже не виходив з хат (що лишалися. – Ю. П.), але він у них зберігався і мав ще кілька разів заявити про себе»¹³.

На підтвердження думки про відносність зникнення традиційного селянства в Україні в період сталінщини звертаємо увагу, що навіть у міжвоєнній Польщі, яка не знала подібного одержавлення сільськогосподарського виробництва, спостерігалася «недомодернізованість села». «Тамтешні селяни, – зазначає С. Токць, коли спирається на думку польського колеги Я. Кохановича, – так і не трансформувалися у раціональних підприємців-фермерів за західним зразком»¹⁴. С. Токць також лишає селянству (яким воно постає в Україні та інших країнах Східної Європи ближче до середини ХХ ст.) шанс на «присутність» у модернізованому суспільстві. На наш погляд, він слушно наголошує на тому, як «ключові елементи селянської культури чи цивілізації збереглися (могли зберегтися. – Ю. П.) в ментальності сучасних (треба думати, що урбанізованих, модернізованих. – Ю. П.) містян», точніше недавніх вихідців із села¹⁵.

Домінуюча численність та все ще виразна «культурна замкненість» селянства не дає достатньо підстав визнавати пріоритетну першість таких, уже досить потужних у тогочасному суспільстві чинників «розселення села», як економічна доцільність, чинне законодавство, цілеспрямована державна регуляторна політика, діяльність соціальних організацій. Так триватиме приблизно до початку 1930-х рр., що підтверджується відповідними положеннями та висновками праць українських істориків. Керуючись різноманітними, нерідко альтернативними методологічними підходами, представники різних наукових шкіл, котрі торкаються цієї проблематики, по суті є одностайними в тому, що історія «класичного» традиційного селянства в Україні (УРСР) завершується роком «великого перелому» (1929) та наступними соціальними потрясіннями – колективізацією й Голодомором 1932/1933 рр.¹⁶ У такий спосіб вони переконливо спростовують усталений постулат ще советської історіографії про те, що соціальне розшарування селянства було не просто закономірним результатом розвитку товарно-грошових (ринкових, капіталістичних) відносин, а історичним підґрунтям визрівання «комуністичної» революції. Утім, не можна не помітити (хоча ми й позбавлені багатьох об'єктивних даних, зокрема статистичних), що процес здебільшого примусової трансформації сільських мешканців у «клас колгоспників» справді мав радикальний, багато в чому кардинально-руйнівний характер¹⁷.

Певною мірою українське селянство не могло протиставити більшовицькій владі жодної конструктивної (адекватної самому виклику) відповіді. Воно, приміром, не спроможне було організувати, забезпечити й, коли ставало потрібно, то й нарощувати інтелектуальний спротив. Життєва селянська мудрість у цьому випадку виявилася безпорадною, освіченість була явно на боці «нових політеліт», а, скажімо, вкрай затребуваної шляхетності бракувало всім¹⁸. До того ж, іншої влади селяни не знали й не уявляли, тому фактично були приречені чекати від сталінського режиму і злого, і, як не дивно, чогось доброго. Водночас, відображення в науковій літературі цих процесів рідко коли долало бар'єр ідеологічної залежності, зазвичай виконувалося в стилі загальноприйнятої (офіційно визнаної) версії подій. Частіше всього історики кон'юнктурно констатували факти «труднощів хлібозаготівель», «перегинів політики розкуркулювання», «насильницької колективізації сільського господарства», а вже пізніше – колгоспний лад «убив у людях людську гідність і почуття національної гордості»¹⁹.

13 Там само.

14 Там само. С. 38.

15 Там само. С. 38–39.

16 Корновенко С., Федьков О., Степанчук Ю. Голодомор 1932–1933 рр. : фінал селянської революції. *Український селянин*. 2022. Вип. 27. С. 43–47.

17 Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок ХХІ століття). Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2004. С. 17.

18 Забужко О. «Я знову влізаю в танк...». Вибр. тексти 2012–2016 : статті, есе, інтерв'ю, спогади. Київ : Вид. Дім «Комора», 2016. С. 58.

19 Тимошик М. Село : у 2-х т. Т. 2 : Трудний шлях відмосковлення. Київ : Ярославів Вал, 2017. С. 103.

І хоча ці фрази явно міфологізували образ селянства як такого, вони засвідчували існування дещо іншого реально існуючого соціального прошарку населення, якому в той час не судилося ствердитися у своїй історичній місії, – вузького кола провідної української інтелігенції²⁰.

Досвід нищення традиційного селянства «пройшов непоміченим» не лише через політичні причини, точніше не лише внаслідок ідеологічних обмежень у сфері гуманітарних наук. Маємо підстави наголошувати на більш глибоких чинниках, зокрема тих, що репрезентують світ підсвідомого та царину невідомого. До таких варто зарахувати манеру мислення, у тому числі таку його властивість як інверсійність (перестановка причин і наслідків, зміна логіки й порядку розмірковування тощо). Тож, унаслідок суб'єктивних рішень та об'єктивних трансформацій, у період, що його досліджуємо, «центр цивілізації» переміщався з села в місто. На думку історика А. Граціозі, «селяни стали повсюдно з власної волі кидати свої села»²¹. І якщо з висновком відомого італійського дослідника щодо «власної волі» на переселення й кардинальну зміну способу життя мешканців усе ще традиційного за своїми базовими соціокультурними характеристиками села можна дискутувати, то інший його висновок виглядає бездоганно. Це там, де він говорить про «жорстоку дурість сталінської політики...», адже ця політика призвела до максимального усування автономної участі селян – на їхніх власних умовах..., участі, яка... часто була (могла бути. – Ю. П.) найважливішим рушієм економічного розвою і покращення умов життя людей»²². Деякі міста швидко перетворювалися на «печальні монстри-байстрюки індустріалізації», що поглинали... вихідців із села, майже відразу..., а через два-три покоління перебування в робітничому середовищі – «громадянську волю, формуючи... глибокий і трудновиліковний патерналістський комплекс – звичку слухатись начальства та сприймати його за своєрідну силу природи», що для вихідців із села означало (нагадувало, оживляло) все той же рух «екзекутивними колами»²³. Тенета, що підстерігали сільський загаль на цьому шляху, виходили далеко за межі повсякденних труднощів / негараздів. Причому як у проєкті високого модернізму, впроваджуваного безпосередньо режимом, так і гіпотетично в альтернативній (національній) перспективі, оскільки в цьому конкретному випадку вона також не була б позбавлена більшовицького впливу. Як було зазначено раніше, «в умовах, коли сакральне підмінили профанним, що означало зміщення духовного та матеріального світів, небаченого цинізму..., перспектива формування національної ідентичності по суті стала для селян пасткою»²⁴.

Висновки

Їх синхронно презентуємо умовно двома результатами дослідження, що постають відповідно до методологічних властивостей соціальної та ментальної історії (історіографії). У контексті використання переваг цих підходів стверджуємо, що в період сталінщини українське селянство втратило багато своїх узвичаєних характеристик – патріархальний господарський уклад, саму філософію життя, де для селянина земля була всім, власне звичаї тощо. Разом із тим, манери сприйняття та тлумачення природного й соціального довкілля, що лишилися ґрунтованими на архетипах і стереотипах патріархальної землеробської культури, відповідного способу життя, збереглися. Більшовики «розкуркулили» село, «колективізували» одноосібників, виморили голодом мільйони людей, проте опосередковано вони посприяли збереженню (десь навіть зміцненню в почасти видозміненому вигляді) традиціоналізму, що проявлялося в дотриманні (виконанні) одвічних ритуалів. Ментально селянство не порвало з домодерним минулим, своїми екзекутивними колами «влилося» й адаптувалося в модерній комуністичній дійсності.

20 Там само. С. 102–103.

21 «Незручний клас» у модернізаційних проєктах : форум. Україна Модерна. Чис. 6. Безмежне село. Київ : Критика, 2010. С. 17.

22 Там само.

23 Забужко О. «Я знову влізаю в танк...». Вибр. тексти 2012–2016 : статті, есе, інтерв'ю, спогади. Київ : Вид. Дім «Комора», 2016. С. 215.

24 Присяжнюк Ю. Селяни Наддніпрянщини першої третини ХХ ст. : перспективи й пастки формування національної ідентичності. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 174.

Творення нових синтезів лежить у площині вдосконалення переваг міждисциплінарного підходу, втягування в орбіту потенціалу як гуманітарних, так і природничих наук. Сьогодні більшість українських істориків дотримується думки, що для подальших досліджень минулого селянства дієвим лишається соціокультурний підхід. Однак його не варто сприймати як якийсь непохитний канон, що вже підтверджується деякими новітніми розробками, зокрема в царині глобальної історіографії.

Фінансування дослідження

Стаття частково профінансована в межах виконання держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

References:

1. «Nezruchnyi klas» u modernizatsiinykh proiektakh: forum [«Uncomfortable class» in modernization projects: forum]. (2010). *Ukraina Moderna [Ukraine Moderna]*, 6, *Bezmezhne selo [Boundless Village]*, 9–44. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
2. Bondar, V. & Prysiazhniuk, Yu. (2011). Suchasna istoriohrafia poreformenoho selianstva [Modern historiography of the post-reform peasantry]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 180–201. [in Ukrainian].
3. Kornovenko, S., Fedkov, O., & Stepanchuk, Yu. (2022). Holodomor 1932–1933 rr.: final selianskoi revoliutsii [The Holodomor of 1932–1933: The finale of the peasant revolution]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 27, 43–47. [in Ukrainian].
4. Portnova, T. (2007). Yurii Prysiazhniuk. Ukrainse selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Yurii Prysiazhniuk. Ukrainian Peasantry of the Dnieper Ukraine: Socio-Mental History of the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries]. Cherkasy: Vertykal.
5. Kandych, S. & Mykhailiuk, O. (2007). Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy [Peasantry of Ukraine in the First Decades of the 20th Century: Socio-Cultural Processes]. Dnipropetrovsk: Innovatsiia. *Ukraina Moderna [Ukraine Moderna]*, 6, *Bezmezhne selo [Boundless Village]*, 285–291. [in Ukrainian].
6. Prysiazhniuk, Yu. (2025). Fenomenolohiia ukrainskoho selianstva v umovakh sovietskoi modernizatsii: problema ekzekutyvnykh kil [Phenomenology of the Ukrainian peasantry under the conditions of Soviet modernization: The problem of executive circles]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 34, 91–97. [in Ukrainian].
7. Prysiazhniuk, Yu. (2023). Seliany Naddnyprianshchyny pershoi tretyny XX st.: perspektyvy i pastky formuvannia natsionalnoi identychnosti [Peasants of the Dnieper Region in the First Third of the 20th Century: Prospects and Pitfalls of National Identity Formation]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 29, 170–175. [in Ukrainian].
8. Romantsov, V. O. (2004). Ukraintsi na odvichnykh zemliakh (XVIII – pochatok XXI stolittia) [Ukrainians on their ancestral lands (18th – early 21st centuries)]. Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihy. [in Ukrainian].
9. Temchenko, A. I. (2014). Tradytiini zamovliannia: semantychni transformatsii ta obriadovi paradyhmy: monohrafia [Traditional incantations: Semantic transformations and ritual paradigms: Monograph]. Cherkasy: IntrolihaTOR. [in Ukrainian].
10. Tymoshyk, M. (2017). Selo: u 2-kh t. T. 2: Trudnyi shliakh vidmoskovlennia [The Village: In 2 volumes. Vol. 2: The difficult path of de-Moscowization]. Kyiv: Yaroslaviv Val. [in Ukrainian].
11. Zabuzhko, O. (2016). «Ia znovu vliyaiu v tank...». Vybrani teksty 2012–2016: statti, ese, interv'iu, spohady [“I’m getting into the tank again...” Selected texts 2012–2016: Articles, essays, interviews, memoirs]. Kyiv: Vydavnytstvo Dim «Komora». [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 20.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 15.12.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025